

**„Anticiganizmus“
a teológia oslobodenia Rómov**

Gernot Haupt

Prednáška na výročnom stretnutí

Medzinárodného katolíckeho výboru pre Rómov (CCIT)

« Tvorcovia pokoja v prostredí nepriateľskom voči Rómom »

28. – 30. marca 2008

Trogir / Chorvátsko

Institut für Sozialarbeit /Inštitút sociálnej práce/
Mag. Dr Gernot Haupt, MAS
Rilkestrasse 14
A – 9020 Klagenfurt
www.ifsoz.org
ifsozotmail.com

Ú v o d

Milí/é priatelia/Pky!

Úprimne som sa potešil z pozvania na toto stretnutie. Zúčastňujem sa na ňom po druhý krát. Bol som požiadaný, aby som hovoril na tému nepriateľských postojov voči Rómom a provokácií, ktoré z nich pre nás vyplývajú.

Východiskovým bodom mojej úvahy je prejav konkrétnej solidarity v rómskej štvrti, kde už viac rokov spolu s mojou manželkou konáme a vedieme v rámci Inštitútu sociálnej práce (Institut für Sozialarbeit). Tento východiskový bod sa nachádza teda uvážene vo fakte tam, kde pracujeme a stretávame konkrétneho človeka. Úvodný bod sa nachádza aj v teologickom koncepte: „*Radosti a nádeje, žalosti a úzkosti ľudí dnešnej doby, najmä chudobných a všetkých, čo trpia, sú zároveň...*»¹, podľa ktorého sa majú zvažovať všetky ostatné, pretože ide o spoznávanie konkrétnej situácie života ľudí, aby sme ju zlepšili.

Mojím východiskovým bodom je teda uvážene rómska «kolónia» v jednej rumunskej dedine: domy sú bez vody, bez elektriny, často i bez strechy, ľudia nemajú osobné doklady, rodné listy, úradne sú akoby neexistujúci, deti nemajú možnosť chodiť do školy a teda sú bez nádeje na prácu, bez budúcnosti. Táto štvrť sa nachádza na okraji dediny, oddelená akoby priečkou z neviditeľného skla od okolitého obyvateľstva zloženého väčšinou z Rumunov a Nemcov. Obyvatelia dediny, ktorí tu žijú a pracujú dvadsať či viac rokov, nikdy nevstúpili do tejto štvrti, pretože v nej bývajú „Rómovia“ /prednášateľ používa slovo „Cigáni“/. Túto diskrimináciu Rómov považujem za „anti – rómsku“, a tak sa spájam s definíciami, ktoré vypracoval Ian Hancock, Wolfgang Wippermann, Wilhelm Solms a ďalší. O tomto fenoméne budem hovoriť podľa definícií „teórie spoločenských systémov“ od Niklasa Luhmann a jeho stúpcov, zvlášť čo sa týka vylúčenia alebo inklúzie /začlenenia/ do funkčných spoločenských systémoch.

Keď skúmame situáciu Rómov² podľa týchto kritérií, môžeme konštatovať, že od začiatku ich vstupu do európskych dejín v 14. storočí, až po súčasnú dobu boli Rómovia vždy včlenení do spoločenských systémov odlišným spôsobom alebo boli z nich vylúčení. Vychádzajúc z mojich osobných skúseností najskôr by som chcel zdôrazniť niekoľko význačných bodov „chytľavých“ správaní voči Rómom na rovine sociologickej a náboženskej a vysvetliť ich vychádzajúc z historických a zemepisných príkladov. Následne prehĺbim náboženský „anticiganizmus“, aby som tak napokon naznačil teológiu oslobodenia Rómov, ktorá môže vyživovať pokračovanie úvahy pri práci v skupinách.

„ANTICIGANIZMUS“

V mojej knihe, ktorú som nazval «Anticiganizmus a sociálna práca» (Antiziganismus und Sozialarbeit)³, som sa pokúsil zatriediť mnohé mechanizmy vytlačania a diskriminácie v rozličných historických epochách a zemepisných oblastiach podľa metód teórie spoločenských systémov tak, aby boli zrozumiteľné. Vyzdvihol som štyri hlavné body v následnom pokračovaní od vytlačovania až k začleneniu.

¹ Gaudium et Spes, 2. vatikánsky koncil

² Pod slovo „Rómovia“ zahŕňam všetky skupiny, ako Sinti, Kalé atď.

³ Haupt (2006)

Vylúčenie vo svojej extrémnej forme je VYHUBENIE, zničenie, smrť, ktoré bolo praktizované nacizmom, Samudaripen/Porrajmos (holokaust) a ktorý bol a tiež je ešte v súčasnosti v pogromoch. Ďalšou, ešte praktizovanou formou je VYHNANIE, VYPOVEDANIE, odsun, vyhostenie, napríklad z krajiny, školy, terénu, domu. REPRESIA, potlačenie je najfrekvencovanejšia forma nepriateľského postoja voči Rómom v rôznych funkčných systémoch, nastáva vo všetkých oblastiach života a zahŕňa násilnú asimiláciu, spodobenie. A napokon to, čo sa podarí výnimočne: INTEGRÁCIA, začlenenie sa do spoločnosti udržaním si rómskej identity.

VYHUBENIE

Všetci poznáte problémy Rómov, a preto nie je potrebné vymenovávať okolnosti vražd, genocíd, aké boli prevádzané za čias národného socializmu⁴. Čo ma však stále neprestáva prekvapovať je, že plánovaná vražda Rómov môže vzniknúť náhle, dokonca aj v období relatívnej tolerancie voči Rómom...

V roku 1408 vo Friburgu boli „Cigáni“ prehlásení a postavení mimo zákona⁵. Skoro zároveň, v roku 1417, Hermann Cornelius upozornil na príchod Rómov do severného Nemecka a poznamenal, že niesli so sebou kráľovské odporúčacie listiny a od cisára Žigmunda a že boli pozvaní vodcami mesta a predstaviteľmi Cirkvi, pretože tieto listy žiadali, aby boli prijatí a aby sa s nimi zachádzalo po ľudsky⁶.

V roku 1505 sa po prvýkrát spomína prítomnosť Rómov vo Veľkej Británii. O 50 rokov neskôr bol vydaný zákon, podľa ktorého imigrovaní Rómovia mohli byť odsúdení na smrť. V roku 1596 v Yorku bolo v zmysle tohto zákona skutočne odsúdených na smrť 106 žien a mužov len pre jediný fakt, že boli Rómovia. Je tiež pravdou, že len deväť z nich bolo usmrtených, ostatní mohli dokázať, že sa narodili v Anglicku⁷.

Za diktatúry Ceausesca existovala relatívna tolerancia voči rumunským Rómom, aspoň pre tých - najväčšiu časť - ktorí boli zapísaní do štátnej priemyselnej alebo poľnohospodárskej výroby. Niekoľko dní pred pádom vlády Ceausescu vypukli proti Rómom vzbury typu pogromov:

- V januári 1990 obyvatelia Turu Lung podpálili dom Rómov, jedno dieťa zomrelo v troskách;
- Vo februári 1990 v Lungo, šesť domov tábora maďarských Rómov bolo zničených, štyria Rómovia boli zabití;
- V apríli 1990, v Seica Mare, dva rómske domy zhoreli v plameňoch, jeden Róm bol zabitý údermi sekery⁸.

Tieto prípady nie sú ojedinelé... Aj v Kosove, po dlhom období spoločného nažívania, násilie náhle prepuklo a spôsobilo útek tisícov Rómov. Som veľmi zvedavý, čo nám o tomto predmete povie onedlho druhý prednášateľ. Teda také správanie nemalo pokračovanie: nemôžeme povedať, že spolunažívanie Rómov a Nerómov prechádza násilnými reakciami na

⁴ Haupt (2006), 115-168

⁵ Malina (2004), 37 ; Reemtsma (1996), 38 a nasl.

⁶ Gronemeyer (1994), 14

⁷ Acton/Gallant (2000)

⁸ Rimmel (1993), 98-112; Fonseca (1995), 140-197 ; Mihoc (1999A), 176 ; Wiedl (1999), 68 ; Reemtsma (1996)

začiatku a toto sa rozvíja na priateľské spolunažívanie alebo naopak, že počiatočné priateľské prijatie imigrantov sa premieňa na nenávisť alebo prenasledovanie následkom „zlých skúseností“, ako sa to často prehlasuje. Nie, tieto náhle zmeny nenávisť na toleranciu alebo opačne jasne poukazujú, že „anti-ciganizmus“ nezávisí objektívne od samotných Rómov, od ich správania, od ich spôsobu života. V skutočnosti spočíva na politických, historických, hospodárskych, či ekonomických situáciách a podmienkach väčšiny okolitého obyvateľstva. K tejto funkcii „obetného baránka“ alebo „náhradníka“ sa ešte vrátim.

Druhá vec, ktorá ma zarazila, sa týka vyhubenia Rómov – a čo je tiež významné z teologickej dimenzie – je slabosť „pamiatky“, ktorá končí zovšednením udalostí až po ich zahľadenie.

Po viac ako 60-tich rokoch ešte nestojí žiaden pomník na počesť holokaustu v Berlíne. Stála výstava v rómskej štvrti Osvienčimu bola otvorená len v roku 2001. Až donedávna sa nekonalo žiadne vedecké bádanie o násilnej deportácii rumunských Rómov v Transnistrii za vlády fašistického generála Antonescu, čo stálo životy skoro 11.000 Rómov – skoro toľkých, ktorí boli vyhubení v Osvienčime. Táto tragédia je veľmi málo známa v Rumunsku a v ostatných častiach Európy⁹. Je to poburujúce, ale tiež charakteristické z toho miesta, aké majú Rómovia v rebríčku hodnôt a kultúry pamäti prevládajúcej spoločnosti.

Okrem toho, význam dejinnej skúsenosti ničenia a vyhubenia, ako i dopad týchto udalostí, ktoré zanechali v kolektívnej pamäti obetí, pocit viny a overené následky v súčasnosti ešte nemôžu byť dostatočne zjavné. Zo strany obetí zanechané traumy nemôžu byť scelené a budú mať následky na správaní, často až do druhej či tretej generácie, pretože nemôžu byť pochopené či ovládané kvôli nedostatku poznania príčin a často bolestného liečenia. Z druhej strany – z absencie uznania viny – zodpovední ľudia naďalej neohrozene pokračujú v prijímaní pozícií násilia, rasizmu alebo diskriminácie, čo zabráňuje vytváraniu nových vzťahov založených na ľudských hodnotách a ľudských právach. Pre nás, kresťanov, ktorí každú nedeľu slávime Eucharistiu, sa tu vnucuje úloha, aby sme si uvedomovali potrebu oslobodzujúcej a spásonosnej spomienky utrpenia a smrti.

VYHÁŇANIE, VYPOVEDANIE

Vyháňanie, vypovedanie tvorí ďalšiu formu vylúčenia, ktorá - ako je pravda - nie je vo všeobecnosti spojená so smrťou dotyčných osôb, ale má tie isté účinky na okolitú spoločnosť alebo držiteľov moci, pretože jej dôsledkom je, že Rómovia už nie sú viditeľní, už sa zodpovední nemusia zaujímať o problém. Účinky vypovedania sú v každom prípade ničivé. Toto pravidlo hry anticiganizmu sa vždy praktizovalo, dokonca i v súčasnosti.

V roku 1498, niekoľko desaťročí po príchode Rómov do Nemecka, boli vyhánaní zo všetkých « Lander »¹⁰. V roku 1505 sa po prvýkrát spomína prítomnosť Rómov vo Veľkej Británii a v roku už v roku 1530 bol vydaný zákon, ktorý ich vyhánal do Ameriky¹¹ a do Austrálie¹². V roku 1600 boli Rómovia deportovaní z Portugalska do Angoly a na niektoré africké ostrovy. V Španielsku, tí Rómovia, ktorí boli považovaní za heretikov a prevádzačov mágie, boli deportovaní do Brazílie. V roku 1665 boli škótski Rómovia vyhostení na Jamajku a Barbados. Poľskí Rómovia boli deportovaní na Sibír. Na začiatku 19. storočia boli baskickí

⁹ Hausleitner/Mihok/Wetzel (2001), Hausleitner (2002), Achim (2004)

¹⁰ Lewy (2001), 14

¹¹ Acton/Gallant (2000), 44

¹² Acton/Gallant (2000), 13

Rómovia nútení emigrovať na Louisianu. Podobné nátlaky boli aplikované v Holandsku a v ďalších európskych krajinách.¹³

A dnes? V súčasnosti tieto vyhánania majú iný, elegantnejší názov: „repatriácia“! Aplikujú sa na základe dohôd medzi jednotlivými krajinami: medzi Rumunskom a Nemeckom v roku 1992, medzi Nemeckom a Bosnou v roku 1997; v tejto dobe parlament v Korutánsku, v Rakúsku prehlasuje zákaz žobrania pre slovenských Rómov, čo umožňuje k ich vypovedaniu. V tejto dobe Rómovia sú vypovedaní z Talianska do Rumunska, kde minister zahraničných vecí sa veľmi oficiálne pýta v jednom televíznom interview, „či by nemali byť vypovedaní do Egyptu do púštnych táborov“.¹⁴

V súčasnosti v Rakúsku – ale tiež v ďalších krajinách – deti vo veku 5 až 7 rokov, ktoré tam žijú už viac rokov, ktoré tam chodia do školy, hovoria lepšie nemecky než svojím materskou rečou, sú odsúvaní do Kosova. Chýba mi volanie Kristovej cirkvi, ktorá by sa postavila ako jej Učiteľ na stranu závislých, opustených, ktorá sa neutieka za postoj niektorého odvážneho kňaza alebo pracovníkov Charity. Keby sa jednalo tu o spásu duše Kosovanov, väčšinou mohamedánov, tu by bolo veľmi krásne rozvinúť starosť o ekumenickú pastoráciu. Ale tu ide aj podstatne o spásu duše väčšinového obyvateľstva, ktorá sa musí zbaviť svojho kamenného, zaslepeného, egoistického a nekresťanského srdca, ak nechce zosmiešniť meno kresťanského Západu.

REPRESIA

Keď sa nedarilo – často jedine z technických, a nie z etnických dôvodov – zničiť Rómov fyzicky, teda ani zrealizovať úplne vylúčenie zabitím alebo vyhnaním, potom protirómska represia, či potlačenie dosiahne ich vylúčenie z rôznych spoločenských systémoch. Tvorivosť ľudí pri vynachádzaní a praktizovaní fyzickej, psychickej a spoločenskej represii je skoro nevyčerateľná.¹⁵

1. Viditeľným znakom útlaku je CHUDOBA, teda vylúčenie zo spoločenského systému „peniaze“. Chudoba nie je fatalita, tvorí sa. Štúdium UDNP-ILO (United Nations Development Programm – International Labour Organization) v roku 2002 opísalo situáciu v Rumunsku takto: 85 % Rómov žije z príjmu menšieho ako 4 \$ na deň, 88 % žije pod národným priemerom chudoby¹⁶. Každý z vás môže pripojiť k týmto štatistikám situáciu vo svojej krajine. Mnohí Rómovia sú nútení žiť zo sociálnej pomoci, v Rumunsku sú oficiálne vedení 16%, je to slabé číslo na prvý pohľad, ale v podrobnosti znamená: poskytnutie tejto pomoci je podriadené takým zložitým podmienkam, že mnohí, ktorí by mohli mať nárok na túto výpomoc, nemôžu ju dostávať. A tak poberatelia sociálnych príspevkov rómskej štvrte našej dediny sa stali najpočetnejšími v obvode z jediného dôvodu, že sociálni pracovníci im mohli pomôcť pri vybavovaní osobných dokladov, výpisu rodného listu, pri vyplňovaní a vybavovaní administratívnych záležitostí.

¹³ Djuric/Becken/Bensch (1996), 83

¹⁴ Cioroianu told Antenna 3 TV on Saturday that Romanians who steal and commit other crimes in other countries should be sent to do hard labor in disciplinary battalions. “I was thinking if we could buy a plot of land in the Egyptian desert where we could send the people who put us to shame,” Cioroianu said. “Roma Virtual Network” Wed Nov 7, 2007

¹⁵ Haupt (2006), 181-293

¹⁶ UNDP/ILO (2002), 47 ; Wiener Zeitung, 26.06.2003

2. Mnohí Rómovia v celej Európe musia sa utiekať k sociálnej pomoci, pretože legálny PRACOVNÝ TRH je pre nich zatvorený. Nemožno zabudnúť, že počas stáročí práca pre nich znamenala nútenú prácu, ktorá musela byť rýchlo vykonaná, aby vyvážila dobročinnú pomoc tak, ako to bol prípad za národného socializmu v Rakúsku a v Nemecku alebo v komunistickom Rumunsku v 70.-tych rokoch ako náprava „socialistického parazitizmu“ a „odchýlky od socialistického spôsobu života“. Rumunsko sa mohlo okrem toho vyšvihnúť z dlhoročnej tradície otrockej práce, trvajúcej skoro 400 rokov, až do rokov 1855/1856. Počas komunizmu mnohí Rómovia z Východnej Európy boli integrovaní do štátnych výrobných závodov, ale tu pracovali ako ručné sily. Boli medzi prvými, ktorí sa stali obeťami nezamestnanosti počas privatizácie tým viac, že boli vylúčení z nového prerozdelenia pôdy kolchozov (roľníckych družstiev). Tieto okolnosti majú za následok, že mnohé rodiny považujú prácu detí za nevyhnutnú pre prežitie, pretože práca žien netvorí vhodné riešenie pri náročných požiadavkách pracovného trhu. Oficiálne štatistiky poukazujú na to, že ženy pracujú väčšinou v najnižšie platených odvetviach a nezamestnanosť žien je stále vyššia oproti mužom¹⁷. Rómovia mali za úlohu dopĺňať hospodárske schodky a stabilizovať formu pracovnej morálky Nerómov a teda byť obetnými baránkami a zároveň tvoriť veľmi lacnú rezervu ručnej pracovnej sily. Súčasná politika provokácie proti viditeľnému žobraniu v Korutánsku, proti „bandám žobrakov z Východnej Európy tmavej pleti“ – doslovné výrazy používané na ORF (rakúska TV) – slúžia v skutočnosti na maskovanie neschopnosti politiky účinne bojovať proti chudobe a nezamestnanosti a utvárajú ľahké nacionalistické pocity, ktoré umožňujú zvädzať voličov.
3. Charakteristickým znakom protirómskej represie je zemepisné vylúčenie zo sociálneho systému BÝVANIE. Z jednej strany situácia bývania Rómov je priamy dôsledok asimilácie a násilného usídľovania, ktoré ich umiestňujú do okrajových štvrtí, mimo miest alebo dedín. Z druhej strany, aspoň čo sa týka Rumunska, je to pokračovanie otroctva, pretože po jeho zrušení Rómovia boli nútení usídliť sa v bezprostrednom okolí svojich bývalých pánov. Takto boli teda vylúčení zo spoločnosti: boli pripustení len do externých hraníc a boli pochovávaní dokonca na oddelené cintoríny. Cintorín Landler^(x) v Transylvánii bol ohradený, aby bol neprístupný pre Rómov¹⁸. Aj v našej dedine je cintorín–geto pre Rómov, z jednej strany významne v blízkosti židovského cintorína, ktorý je v súčasnosti opustený, a z druhej strany pre Nerómov na konci dediny. Uzatváranie je niekedy praktizované aj stavaním betónového múru, ako napr. v Ústi nad Labem v Česku alebo v Geoagiu pri Hunedoara v Rumunsku: je to konkrétny príklad toho, ako myslí väčšina obyvateľstva.
4. Hrozná situácia v rovine ZDRAVIA Rómov spôsobuje najtraumatizujúcejšie skúsenosti medzi osobami zaangažovanými v tomto prostredí. Odhaduje sa, že vo všeobecnosti sa dožívajú o 10 rokov menej ako ostatní ľudia¹⁹ a detská úmrtnosť je najvyššia: anketa z r. 1999 poukazuje, že detská úmrtnosť u Rómov v Rumunsku bola 80 detí na 1000, zatiaľ čo u Rumunov bola 28 detí²⁰. U žien riziká v tehotenstve sú

¹⁷ Magyari/Magyari-Vincze/Popescu/Rotariu (2001), 148

(x) Landler : rakúski osadlíci, povolani cisárovnou Máriou Teréziou. Ich dediny sú v súčasnosti opustené alebo znovu obývané Rómami.

¹⁸ Girtler (2003), 196

¹⁹ Ringold/Orenstein/Vilkens (2005), 48

²⁰ UNDP/ILO (2002), 65

dvakrát vyššie a pomer nedostatočnej váhy u dojčienec je dvojnásobný. V dôsledku biednych podmienok bývania je mimoriadne vysoké riziko nákazlivých chorôb ako hepatíty alebo tuberkulózy; dokonca tieto choroby v súčasnosti vzrastajú. Každý z vás môže bezpochyby predĺžiť tento zoznam.

5. V tomto kontexte by som chcel poznamenať jednu formu špecifického anticiganizmu, ktorý som si uvedomil, keď som dostal jeden mail od Pavla Meissnera. Aj León mi navrhol, aby som ho spomenul: je to aspekt, na ktorý nemyslíme vždy. Ide o DISKRIMINÁCIU NEDISKRIMINÁCIOU. Tento mail preberal deklaráciu predstaviteľov verejného zdravotníctva v Rumunsku, v ktorej údaje týkajúce sa Rómov neboli uvedené pod zámienkou, že nie je potrebné robiť rozdiel medzi Rómami a Nerómami, aby tak neboli diskriminovaní...

Určite poznáte túto karikatúru: slon, opica, vták a ryba: aby nebolo diskriminácie, musia splniť tú istú úlohu: vyliezť na strom! Dovtedy, kým budú ľudia udržiavaní v nerovnosti, je nespravodlivé a cynické „rovnaké liečenie“, ktoré zakrýva diskrimináciu pod zámienkou nediskriminácie.

6. Tak isto môžeme uvažovať aj o nasledovnej funkcii, VÝCHOVE. Vždy sa spomínajú „výchovné opatrenia“, aby sa ospravedlnila represia alebo prenasledovanie Rómov. Netreba zabúdať na tento aspekt pri diskusiách týkajúcich sa nedostatočnej formácie Rómov. Existuje mnoho prehĺbených a inteligentných štúdií o vylúčení Rómov z výchovného systému. Niektoré som prevzal do mojej knihy. Ale chcel by som nechať slovo jednému mužovi rómskeho pôvodu, ktorý mi nedávno povedal vo svojom interview:

«Moja dcéra má 3 roky a tak som ju tento rok zapísal do škôlky. Aj druhé dieťa chodilo do škôlky. Ale bál som sa ju tam nechať, pretože sa robia rozdiely medzi deťmi a Rómovia sú považovaní za podradnejších. Hovorí sa, že sa neumývajú, že sú špinaví, že majú vši, že sú divokí. Preto väčšina Rómov nedáva svoje deti do škôlky: nie sú tolerovaní všeobecnou mentalitou».

Pod týmto rozumiem protirómsku represiu a ich vylučovanie z našich spoločenských systémov.

7. Anticiganizmus v oblasti JAZYKA a KULTÚRY je prenikavý. Za vlády cisárovnej Márie Terézie Rómovia boli trestaní 24 údermi palice, keď boli pristihnutí, že rozprávajú svojou rečou. Je jasné, že v súčasnosti sú sankcie odlišné, napríklad vo verejných zariadeniach vás otvorene neobslúžia alebo v škole verejne pranierujú. Jedna moja známa mi povedala, že keď s matkou išli spolu do obchodu v dedine, odporúčala jej, aby sa s ňou rozprávala po nemecky a nie po rómsky... Používanie rómčiny v mnohých krajinách upadá. V Maďarsku, v roku 1893 30% Rómov malo rómčinu ako materský jazyk. V roku 1983 toto číslo kleslo na 10%²¹. Je treba uznať, že sa vynakladá úsilie na udržanie alebo oživenie jazyka, ako napríklad v kraji Burgenland v Rakúsku, kde by mohol nastať nový impulz pre identitu tejto skupiny oživením rómčiny.
8. V POLITICKOM systéme je zvlášť výrazná represia. V Rumunsku kedysi si kniežatá priali, aby bola vytvorená vlastná, povinná organizácia, boli menovaní „bulibasí“,

²¹ Kemény (2002), 28 ; Barsony/Daroczi (2004), 82

poverení sústreďovať poplatky a platiť ich. Neskoršie za vlády komunizmu vo Východnej Európe, združenia boli zakázané. Následne po zmene v rôznych krajinách boli vytvorené Rómami mnohé združenia, ale bez žiadnej koordinácie. Na medzinárodnej rovine až do dnešného dňa sa nevytvorila žiadna reprezentatívna organizácia, čo ani neudivuje kvôli absencii politickej tradície a skúsenosti medzi Rómami.

9. Aby sme si vedeli predstaviť šírenie anticiganizmu vo VEREJNEJ MIENKE, môžeme si pripomenúť skutočnosť, že verejnosť prešla nepovšimnute okolo škandalózných slov rumunského prezidenta Trajana Basescu, ktorý kvalifikoval jedného novinára za „páchnuceho Cigána“. Môžeme tiež vyzdvihnúť výsledky tzv. „testov popularity“, v ktorých sú Rómovia zaradení za Židmi, na konci rebríčka. Táto mentalita sa nachádza dokonca i v slovnej zásobe vedcov, ktorí si hovoria neutrálni, ako aj v literárnych čítankách základných škôl 2. stupňa – ako som to s hrôzou zistil.

A práve diskriminácia, ktorá vládne vo verejnej mienke, je často rozhodujúca a vytvárajúca diskrimináciu v ďalších spoločenských systémoch. Napríklad, nedávna anketa v Maďarsku, zverejnená v r. 2008 vyzdvihuje, že opatrenia prijaté vládou na prekonanie školskej segregácie rómskych detí neuspela. Školy, ktoré sa zúčastnili na tomto programe a ktoré dostali k tomu subvencie, veľmi slabo, nechotne alebo vôbec nepresadzovali integráciu rómskych detí do zmiešaných tried, pretože predsudky boli také silné a rodičia väčšinového obyvateľstva sťahovali deti z týchto škôl tak, že rómske deti znovu zostali v triedach etnicky homogénne.²² V analýze anticiganizmu ide teda aj o presné zváženie VZÁJOMNÝCH ZÁVISLOSTÍ a zároveň závislosti na ďalších spoločenských systémoch predtým, ako začleňovanie alebo nové začleňovanie Rómov môže začať významným spôsobom. A tieto vzájomné závislosti a podmienky môžu byť zakaždým rozdielne.

A tak v našej rumunskej dedine sme mali úmysel začať integráciou rómskych detí do školy, ale počas rôznych rozhovorov sme spoznali, že mnohí nemali ani rodný list a teda akoby oficiálne neexistovali. Preto začlenenie do systému „právo“ boli predbežnou podmienkou k celej iniciatíve školskej dochádzky. Je samozrejme nutné, aby deti mali doma strechu nad hlavou, aby sa mohli učiť a robiť si úlohy. Preto predbežne muselo byť zaistené „ubytovanie“. Keďže tento zámer sme nemohli zrealizovať pre celú dedinu a pretože začlenenie do pracovného trhu je ťažké a naliehavé, rozhodli sme sa pre provizórne riešenie: vytvoriť priestor, v ktorom na poludnie by mohli deti dostávať teplú stravu a popoludní by si tam mohli za pomoci dospelých robiť domáce úlohy a mať možnosť uvoľnenia.

Akú úlohu zohrávajú alebo môžu zohrávať náboženstvo a cirkvi v začleňovaní Rómov? Pre štúdium tejto otázky tu začínam novú kapitolu.

NÁBOŽENSKÝ ANTICIGANIZMUS

Náboženstvo zohrávalo absolútne ústrednú úlohu v živote Rómov od ich začiatku v Európe. Prví prišielci boli často považovaní za pútnikov a kajúcnikov prichádzajúcich z malého Egyptu. Veľmi rýchlo sa náboženské predstavenie Rómov ako pútnikov premenilo na legendu kliatby: údajne odmietli pohostinnosť Svätej Rodine v Egypte, vyrobili klince na ukrižovanie

²² Classroom segregation endures despite extra government funding, in : Roma Virtual Network, Fri Jan 4, 2008

Ježiša²³ ... a v r. 1714 arcibiskup v Mainz nariadil vyhnať «Cigánov a ďalších kradnúcich tulákov» bez žiadneho procesu, pretože viedli potulný život.²⁴ Tak sa skončilo ich uznanie za zbožných pútnikov. Naopak, bolo nahradené mnohými predsudkami ako napríklad ten, podľa ktorého Rómovia nemali žiadne náboženstvo a ľahkovážne sa pridali k vyznaniu svojho okolia.²⁵

SKÚSENOSTNÝ ARGUMENT

Už niekoľko rokov študujem v rámci výskumného projektu, v rumunskej dedine situáciu a dôležitosť filozoficko-náboženských pozícií Rómov k ich spoločenskej situácii. V rozhovore s jedným katolíckym kňazom diecézy mi tento povedal, že objavil sedem náboženských vyznaní medzi príslušníkmi jednej rodiny. Aj sám som konštatoval pri interview v jednej rodine, že niektoré deti boli pokrstené v Katolíckej cirkvi a ďalšie v Pravoslávnej cirkvi.

Na prvý pohľad sa zdá, že tieto príklady potvrdzujú predsudok voči Rómom o náboženskej povrchnosti. V skutočnosti je vec komplikovanejšia a z nej vyvedené závery sú zložitejšie.

V rámci tohto prieskumu som mal robiť interview v jednej rodine. Narýchlo mi urobili vonku provizórny labilný stôl z dvoch škatúl, aby som si mohol položiť mikrofón, pretože v baraku z mazaniny bolo miesto len pre tri postele, bez skrine, bez stola. Stoličky si narýchlo požičali od susedov a prestreli koberec a – na moju počesť – na stôl umiestnili to najkrajšie: namalovaný obrázok Krista so zloženými rukami.

Na moju otázku, ako reagujú, keď sa nemajú dobre a aké miesto zaujíma náboženstvo v ich živote, mi odpovedali, že sa modlia, viac ako raz za deň. Vo viacerých domoch majú sošku Panny Márie, jediná ozdoba vápnom natrených múrov. Náboženstvo a náboženské symboly sú očividne prítomné a, podľa odpovedí, zohrávajú významnú úlohu. Ale z pohľadu zástupcu Cirkvi, je úsudok úplne iný. Katolícky kňaz, ktorý si sťažoval na sedem vyznaní v tej istej rodine, mi neskoršie hovoril o krste rómskych detí:

«Tu som raz krstil päť rómskych detí. Farár bol na klinike a Rómovia prišli náhle za mnou. Povedal som si: ako môžeme pokrstiť bez prípravy... Zavolať som farárovi na kliniku a on mi povedal: pokrsti ich, keď to neurobiš, zabijú ťa, sú nahnevani, pretože všetko pripravili. A tak som ich pokrstil, všetky (zasmial sa). Bolo to zaujímavé.»

V našej dedine, jedna pravoslávna matka mi rozprávala, ako boli jej deti pokrstené podľa katolíckeho obradu. Nemecký kňaz prechádzal dedinou so svojím minibusom naloženým humanitárnou pomocou. Zastavil sa pred polo zbúraným domom jednej rómskej rodiny. Stála tam žena s dieťaťom v náručí. Pýtal sa jej, či dieťa je pokrstené. Keďže nebolo, pokrstil ho, ako aj najmenšie, hoci matka bola pravoslávneho vyznania. To sa stalo pred tromi rokmi, tento kňaz druhý raz neprišiel a katolícky kňaz z dediny tam nikdy nezašiel... Predstavuje takýto krst vážnu hodnotu? Nie pre Rómov, ale pre kňaza? Na moju otázku vzťahujúcu sa k počtu katolíkov Rómov v jeho farnosti mi odpovedal:

«Z času na čas príde niektorí a mi povie, že je katolík. Ale to sa stáva len zriedkavo. Zriedkavo.»

Interview v dedine mi dali spoznať, že viac ako polovica Rómov z dediny sú katolíci.

²³ Winckel (2002) 21

²⁴ Lewy (2001), 16

²⁵ Meyers Konversationslexikon de 1930, podľa Solms (2006), 52

Na otázku, či vysluhuje aj katolícke krsty mi farár odpovedal:

«Teda... nemám priame a regulárne kontakty s Rómami. Mal som z času na čas, napríklad čo sa týka sviatostí, ale v poslednej dobe veľmi málo. Za tieto posledné roky Rómovia nie sú krstení „katolíci“, len veľmi zriedkavo.»

V takomto prípade sa mechanizmus anticigánskeho vylúčenia spoločnosťou reprodukuje v Cirkvi. Rómska kolónia našej dediny je ako mimoúzemná oblasť, zjavne aj pre miestneho farára. Toto fyzické oddelenie sa samozrejme odráža aj v duchovnej rovine. Vnucuje sa teda otázka prieskumu, či fenomén náboženského synkretizmu je dôsledkom dejinného dedičstva alebo či je vlastný minoritám alebo či je výsledkom náboženského anticiganizmu. V tomto bode sa odvolávam na bulharských sociológov Marušiakovú a Popova, ktorí vyvodzujú záver, že náboženstvo je používané za nástroj za účelom začlenenia rómskych skupín do spoločenstva väčšinového obyvateľstva («Meta-Gruppen»).²⁶ Avšak nielen katolícky kňaz, ale i interviewovaní Rómovia uvádzajú, že počet krstov sa znižuje kvôli tomu, že Šváby, katolíci, a teda osoby, na ktoré sa možno odvolať, väčšinou opustili Banát a okolitá spoločnosť sa stala pravoslávna. Táto reakcia tvorí skúsenostne jasný dôkaz pravdepodobnosti tejto tézy. Prilnutie k presne určenému vyznaniu, zmena vyznania na iné tvorí často bezútešný pokus prekonať úplne spoločenské vylúčenie, byť aspoň akceptovaný v spoločenskom systéme „náboženstva“. Ale takto to nevnímajú predstavitelia veľkých náboženstiev: naopak, uzatvárajú z toho, že veľmi slabé spojenie vo viere znamená slabú nábožnosť. Nepodporovať a nepodnecovať toto úsilie o integráciu je v skutočnosti znakom náboženského anticiganizmu, ktorý hovorí: „Sú bez vyznania...!“

JE NÁBOŽENSKÁ «EXLUZÍVNOSŤ» RIEŠENÍM?

Určité evanjelické hnutia išli inou cestou. A tak napríklad turičnicke hnutie ŽIVOT A SVETLO vo Francúzsku začalo misionársku činnosť u Rómov, rozšírilo sa po celej Európe a získalo si mnoho stúpencov. Na výročnom zraze Gypsy Lore Society v Manchestri v septembri minulého roku jeden kolega z Barcelony, Marti Marfa i Castan predstavil pozoruhodný vývoj tejto evanjelickej denominácie u Rómov. Podľa neho turičnicke hnutie, ktoré sa tu volá «Filadelfská evanjelická cirkev» vytvára nový identifikačný koncept, ktorý prijíma postavenie Rómov vo svete nepriateľskom k židovskému osudu, vzhľadom k čomu sa stávajú vyvoleným národom, ktorý má poslanie realizovať Boží plán²⁷. Etnická samo-identifikácia ako Rómov má teda okrem toho i náboženskú dimenziu a charakterizuje odlišenie, ktoré vedie k «aristokratickému odstráneniu odsúdenia» (C. Warren). Magdaléna Slavkova vysvetľuje túto novú etnickú definíciu vytvorenú turičnickým hnutím v Bulharsku viacerými fenoménmi: konvertiti zmenili svoj život a správanie, našli novú identitu ako veriaci voči neveriacim, od ktorých sa mali izolovať, aby sa nepokazili alebo neznesvätili. A tak predtým sa opozícia prejavovala medzi Rómami a Nerómami, teraz hranica sa ukazuje medzi veriacimi a neveriacimi a novými formami endogamie /pokrvné príbuzenstvo/, ktoré vznikajú medzi príslušníkmi duchovného hnutia.²⁸ Podobné fenomény, ktoré viedli dokonca k oslabeniu tradičných rodinných štruktúr, vyzdvihol aj duchovný správca Rómov v Nemecku²⁹.

²⁶ Marušiaková/Popov (1999), 87

²⁷ Marfa i Castan (2007), 2f. Kráľ Rómov Florin Cioaba je aj pastorom v tomto duchovnom hnutí.

²⁸ Slavkova (2003) 170; Slavkova (2007)

²⁹ Opiela (2008)

Problematický charakter takéhoto ideologicko – náboženského predbiehania etnickej samo – identifikácie – tu v zmesi s inou odlišnou nábožensko/cirkevnou formou – bolo potvrdené nielen kritikou sklonov etnizácie /dávať etnický charakter/, ako to napríklad vyzdvihol Wolf Dietrich Bukow či ďalší. Naša príslušnosť k istej ľudskej skupine je len jednou stránkou našej identity. Naša identita je v skutočnosti hybridná, mnohoraká. Profesia, rodinná úloha, etnikum, pohlavie, náboženstvo a pod. tvoria našu identitu a majú odlišnú dôležitosť podľa spoločenských kontextov. Zúžiť identitu na monolitickú koncepciu, na jedinú etnickú charakteristiku alebo na jedno náboženstvo alebo jednu presne určenú ideológiu, môže mať v závere dramatické dôsledky, ako sme videli v balkánskej vojne. A pretože spoločenské vylúčenie nie je prekonané, naopak, je posilnené náboženstvom a pohltené ideológiou. Keď je tomu takto, kresťanstvo už nie je soľou zeme a svetlom sveta, ale je bludičkou v náboženských kruhoch spoločenského vylúčenia.

INKLÚZIA PODĽA TEOLÓGIE OSLOBODENIA RÓMOV

Chcel by som spresniť, čo rozumiem pod výrazom «teológia oslobodenia Rómov» pripomienkou časti zo Svätého písma o uzdravení malomocného. Pomáham si i umeleckým dielom, jednou známou „ilumináciou“, z Kódexu Echternach (1040)³⁰ a s komentárom môjho vedeckého mentora, teológa pastorácie z Viedne, profesora Pavla M. Zulehner.

Citujem úryvok z evanjelia podľa Marka (1, 40-45).

³⁰ Zulehner (1989)

« Tu prišiel k nemu istý malomocný a na kolenách ho prosil: „Ak chceš môžeš ma očistiť.“⁴¹ Ježiš sa zľutoval nad ním, vystrel ruku, dotkol sa ho a povedal mu: „Chcem, buď čistý!“⁴² Malomocenstvo z neho hneď zmizlo a bol čistý.⁴³ Potom u prisne pohrozil, ihneď ho poslal preč a povedal mu: „Daj si pozor a nikomu nič nehovor, ale chod', ukáž sa kňazovi a prines za svoje očistenie obeť, ktorú predpísal Mojžiš - im na svedectvo.“⁴⁵ Lenže on, sotva odišiel, začal všade hovoriť a rozchyrovať, čo sa stalo, takže Ježiš už nemohol verejne vojsť do mesta, ale zdržiaval sa vonku na opustených miestach. No i tak prichádzali k nemu ľudia zovšadiaľ. »

Ježiš je zobrazený na obraze ako nový Mojžiš, ktorý zostupuje z hory, držiac v ľavej ruke Zákon. Malomocný a Ježiš prestupujú zákon, ktorý zakazuje takýto kontakt. Ježiš ide k ľuďom, jeho úkon sa stáva príkladom pre učeníkov; Peter zopakuje podobný úkon vkladáním rúk a jeho súčasníci ho napodobnia³¹.

Peter Gstettner sa inšpiroval Michalom Foucaultom³² o spoločenských vzťahoch s malomocnými napísal: «Základný vzor, podľa ktorej spoločnosť reagovala, bolo vylúčenie malomocných zo spoločenstva: prenasledovanie, vyhnanie, zatvorenie na izolované miesto vzdialené od obyvateľstva, kde boli len malomocní a kde vytvárali podkultúru biedy, neuduhov, chudoby a handicapu, podkultúru, o ktorú sa nikto nemohol starať. Malomocní boli skoro mimo územia, mimo spoločnosti. Funkčný symbol vylúčenia bol múr: čo sa dialo za múrom, nemalo zaujímať nikoho. Dediny malomocných boli ostrovčekmi verejného odsúdenia biedy, ktoré nikto nenavštevoval, iba ak bol nositeľom nejakého zvláštneho nákladu alebo „misie“³³.

Podobnosť medzi týmto historickým opisom a skúsenosťami, o ktorých som hovoril v našej rómskej štvrti, sú do očí bijúce a nepotrebuju žiadny komentár.

Ježiš teda prestupuje vylúčenie, dotýka sa malomocných a stáva sa ich osloboditeľom, hoci takýmto postojom porušuje predpisy Mojžišovho zákona (Lv 13, 14), podľa ktorého kňaz najskôr musí skonštatovať skúškou, či je malomocný uzdravený, či je opäť ako ostatní a či sa úplne pripodobnil predtým, akoby by mohol mať opäť s ním spoločenský kontakt.

Keď Ježiš prestupuje toto nariadenie, nachádza sa úplne v logike spoločenského zákona: sám sa stáva vylúčeným a musí zostať mimo dediny, až kým sa jeho vlastná logika stane silnejšou a prítlačivejšou vo vlastnom slova zmysle: «*prichádzali k nemu ľudia zovšadiaľ*» (Mk 1,45).

Ak teda spoločenský ústup Rómov a ich úplné alebo čiastočné vylúčenie sú centrálnymi prvkami ich života, ako nám to poukazuje ich psychicko-duchovná skúsenosť, potom je potrebné, aby sa tieto prvky nachádzali v centre pastorácie Rómov. Podľa môjho názoru preto nie je správne, aspoň čo sa týka Európy, predstavovať pojem «osoby v pohybe» /*putujúci*/ za základ pastorácie Rómov, ako je to v nedávnom dokumente «Smernice pre pastoráciu Rómov», ktorý vydala Pápežská rada pre pastoráciu migrantov a cestujúcich. Dokument je však veľmi zaujímavý v hlavných líniách. Na 5. svetovom kongrese pre pastoráciu Rómov v Budapešti v roku 2003 bolo poznamenané, že službou tejto rady je «zahrnúť nomádov, t. j. jednotlivcov, rodiny a skupiny, ktoré vedú nomádsky spôsob života buď z etnického dôvodu, ako napr. Rómovia, alebo zo sociálno-ekonomických dôvodov, ako napr. cirkusanti. Táto služba je rozšírená aj na všetkých tých, ktorí nemajú k dispozícii permanentné bývanie a ktorí nemôžu tým pádom mať úžitok z farskej pastorácie, ako napríklad írski, belgickí alebo

³¹ K meditácii obrazu pozri Zulehner (1989), 2-7

³² Foucault (1977)

³³ Gstettner (2006). Pozri tiež Bauman (2005)

nemeckí nomádi, ktorí žijú v karavánach, nomádi v Bangladéši, ktorí žijú na lodiach riek a pod. Na 1. medzinárodnom stretnutí Pápežskej komisie v roku 1975 boli prítomní zástupcovia afrických nomádov, hoci nie sú Rómami ale pastiermi, ako Tuarégovia zo Sahary, Masajovia z Tanzánie a Kene, Pigmejovia zo Stredoafrickej republiky»³⁴. Pastorácia, ktorá sústreďuje nomádov, ľudí žijúcich na mori, príslušníkov civilného letectva, Tuarégov, Masajov a Pigmejov s Rómami nie je blízka realite života a duchovných potrieb Rómov v Európe usadených na viac ako 90%.

Nasledovaním Ježiša a pohľadom na obraz o uzdravení malomocného, musí sa zápas proti vylúčeniu Rómov stať hnacou silou pastoračného sprevádzania. Malomocenstvo nie je a nebolo lekárskou, ale spoločenskou diagnózou. Definícia malomocného spoločnosťou hovorí viac o tých, ktorí ho vylučujú ako o vylúčených. Ak sa Ježiš dotýka malomocných, tak to nielen preto, aby uzdravil ich, ale tiež aby aj nás samých oslobodil od zatvrdnutosti srdca, aby nám pretvoril srdce, v ktorom má svoje miesto nielen Boh, ale aj blížny.-

Bojom proti fyzickému a psychickému utrpeniu zapríčinenému vylúčením Rómov nie je len druhotný dodatok „prispôsobeného“ náboženského vyučovania alebo len udeľovanie sviatostí. Nie, musí tvoriť centrálny bod pastorácie, ktorá vážne berie Vtelenie Boha v chudobe betlehemskej maštale. Sociálna práca, práca ľudského oslobodenia nie je teda len prejav charitatívnych pocitov, je aj praktickou aplikáciou viery. Takto chápaná pastorácia umožní Rómom konkrétne zakúsiť, že Boh videl ich utrpenia a počul ich volania (Ex 3, 7-8) a že ich prednostne miluje. Takýto prístup uchováva a odovzdáva energiu a duchovnú silu, bez ktorých akákoľvek vonkajšia poskytnutá pomoc by zostala povrchná a bez účinku. Takýto prístup k Bohu, motivujúci a uzdravujúci majú žiť ľudia. Toto presvedčenie ma viedlo k osobnému zapojeniu sa do projektov pre Rómov dôležitejšie ako prideľovanie materiálnych alebo finančných zdrojov.

Musia byť kladené požiadavky na takú pastoráciu, ktorá považuje za rozhodujúce víťazstvo nad chudobou a zrušenie vylúčenia. Ale tieto požiadavky musia byť takými aj v perspektíve väčšiny obyvateľstva, pretože takýto koncept otvára nové možnosti živého chápania viery. V skutočnosti nejde len o oslobodenie Rómov od ich biedy a vylúčenia. Ide aj o nás. Prístup tých, ktorí v našich priemyselne vyspelých spoločnostiach sa nachádzajú na opačnom konci spoločenského rebríčka a sú najďalej od politických a hospodárskych záujmov, nás núti pozdvihnúť oči od seba samých, prekonať naše ustálenie sa v zárodočnom štádiu, rozšíriť náš pohľad a srdce, aby sme mohli lepšie nasledovať Ježiša, ktorý nás predišiel v prekonávaní hraníc a limitov: *«Čokoľvek ste urobili jednému z týchto mojich najmenších bratov, mne ste urobili»* (Mt 25,40). Myslím si, že v našej kapitalistickej spoločnosti, ktorá zbožňuje peniaze a moc, musíme dosiahnuť rozvinutie «teológie oslobodenia Rómov», ktorá zjavuje ľudskú dôstojnosť tým, ktorí sú vytlačení na okraj spoločnosti a zároveň zachraňuje našu vlastnú dôstojnosť. Môže nám v tom pomôcť nová duchovná pastorácia Rómov, zameraná na ich začlenenie. Keď sa budeme v tomto duchu venovať Rómom, keď si budeme uvedomovať anticiganizmus a analyzovať jeho štruktúry, keď sa budeme angažovať v boji proti vylučovaniu a v prospech spätného začlenenia vylúčených, keď sa budeme doslova „dotýkať“ malomocných, potom budeme nasledovať Tvorcu pokoja a staneme sa i my tvorcami tohto pokoja, lásky – lásky silnejšej ako smrť.

³⁴ Mons. Leo Cornelio, The Pastoral Care of Gypsies “for a spirituality of communion”, Pápežská rada pre pastoráciu migrantov a cestujúcich, 5. medzinárodný kongres, Budapešť, Maďarsko, 30. júna – 7. júla 2003.

Literatur

- ACHIM, Viorel (2004): *The Roma in Romanian History*. Budapest, New York: Central European University Press 2004.
- ACTON, Thomas/GALLANT, David (2000): *Romanichal Gypsies*. Hove: Wayland 2000
- BÁRSONY, János/DARÓCZI, Ágnes (2004): Werte und Traditionen der Roma. Fragen ihrer Identität, in: *Schulheft 115* (2004), 82-86.
- BAUMAN, Zygmunt (2005): *Verworfenes Leben. Die Ausgegrenzten der Moderne*. Hamburg: Hamburger Ed. 2005
- DJURIC, Rajko/BECKEN, Jörg/BENGSCHE, Bertolt (1996): *Ohne Heim – Ohne Grab. Die Geschichte der Roma und Sinti*. Berlin: Aufbau 1996
- FONSECA, Isabel (1995): *Bury me standing. The Gypsies and Their Journey*. New York: Vintage 1995.
- FOUCAULT, Michel (1977): *Überwachen und Strafen*. Frankfurt: Suhrkamp 1977
- GIRTLE, Roland (2003): *Randkulturen. Theorie der Unanständigkeit*. 3. unveränderte Auflage. Wien u.a.: Böhlau 2003.
- GRONEMEYER, Reimer (1994): Rom Zigeuner auf dem Weg in die Postmoderne. Von Reimer Gronemeyer und Georgia A. Rakelmann, in: HEINSCHINK, Mozes F./HEMETEK, Ursula (Hrsg.): *Roma. das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*. Hrsg. von Mozes F. Heinschink und Ursula Hemetek für den Verein Romano Centro, Wien. Wien u.a.: Böhlau 1994, 14-28.
- GSTETTNER, Peter (2006): *Die eingeschlossenen Ausgeschlossenen. Zum gesellschaftlichen Umgang mit Fremdheit*. Referat auf der Tagung „Menschenwürde statt Almosen“ 23.-25.10. 2006 in Veiden am Wörthersee. www.menschenwuerde.at
- HAUPT, Gernot (2006): *Antiziganismus und Sozialarbeit. Elemente einer wissenschaftlichen Grundlegung, gezeigt an Beispielen aus Europa mit dem Schwerpunkt Rumänien*. Berlin: Frank & Timme 2006.
- HAUSLEITNER, Mariana/MIHOK, Brigitte/WETZEL, Juliane (2001) (Hrsg.): *Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941 – 1944*. Berlin: Metropol 2001. (=Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945; 10)
- HAUSLEITNER, Mariana (2002): *Das Ende des Antonescu-Kultes? Zum Verhältnis von Geschichte und Politik in Rumänien nach 1990*, in: *Südosteuropa*, 51. Jg. H. 7-9/2002, 412 – 430.
- KEMÉNY, István (2002): *Linguistic Groups and Usage Among the Hungarian Gypsies/Roma*, in: KÁLLAI, Ernő (Hrsg.): *The Gypsies/The Roma in Hungarian Society*. Budapest: Teleki

- LEWY, Guenter (2001): „Rückkehr nicht erwünscht“. Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich. München: Propyläen 2001.
- MAGYARI, Nándor L./MAGYARI-VINCZE, Enikő/POPESCU, Livia/ROTARIU, Troian (2001): The Social Construction of Romanian Poverty: The Impact of Ethnic and Gender Distinctions, in: EMIGH, Rebecca Jean/SZELÉNYI, Iván (Hrsg.): Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition. Westport: Praeger 2001, 123-155
- MALINA, Peter (2004): Vorurteile als Probleme der Mehrheit. „Zigeuner“ als Objekte gesellschaftlicher Aggression, in: Schulheft 115 (2004), 22-33.
- MARFA i CASTAN (2007), Identity as a Religious Performance. Evangelical Pentecostalism among Catalan gitanos of Barcelona. Gypsy Lore Society. 2007 Annual Meeting and Conference on Gypsy Studies "Romani Diasporas, Romani Migrations" 6-8 September, 2007, University of Manchester, S. 2f.
- MARUSHIAKOVA, E.; POPOV, V. (1999), The Relations of Ethnic and Confessional Consciousness of Gypsies in Bulgaria. Facta Universitatis, Series: Philosophy and Sociology Vol. 2, N° 6, 1999, S. 81 f.
- MIHÓK, Brigitte (1999a): Vergleichende Studie zur Situation von Minderheiten in Ungarn und Rumänien (1989-1996) unter besonderer Berücksichtigung der Roma. Frankfurt u.a.: Peter Lang 1999. (=Ethnien - Regionen – Konflikte; 10)
- OPIELA, Jan (2008): Zur Seelsorge für Sinti und Roma. Referat auf der Tagung „Die Stellung der Kirchen zu den deutschen Sinti und Roma.“ Marburg/Lahn 26.-27.01.2007 (erscheint demnächst als Bd. 5 der „Beiträge zur Antiziganismusforschung“. I-Verb Verlag.)
- REEMTSMA, Katrin (1996): Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart. München: Beck 1996. (=Beck'sche Reihe; 1155)
- REMMEL, Franz (1993): Die Roma Rumäniens. Volk ohne Hinterland. Wien: Picus 1993
- RINGOLD, Dena/ORENSTEIN, Mitchel A./WILKENS, Erika (2005): Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle. Washington: The World Bank 2005.
- SLAVKOVA, Magdalena (2003): "Roma Pastors as Leaders Roma Protestant Communities." in: Dordević, Dr. (ed.) Roma Religious Culture. Nis: Junir 2003, S. 168-177
- SLAVKOVA, Magdalena (2007): Evangelical Gypsies in Bulgaria: Way of life and performance of identity, in: Romani Studies, Ser. 5, Vol. 17, Nr. 2 (Dec 2007), pp. 205-246.
- SOLMS, Wilhelm (2006): „Sie sind zwar getauft, aber...“ Die Stellung der Kirchen zu den Sinti und Roma in Deutschland, in: SOLMS, Wilhelm: „Kulturloses Volk“? Berichte über „Zigeuner“ und Selbstzeugnisse von Sinti und Roma. Seeheim: I-Verb 2006, S. 52 (= Beiträge zur Antiziganismusforschung, Band 4)
- UNDP/ILO (2002): The Roma in Central and Eastern Europe: Avoiding the Dependency Trap. A Regional Human Development Report. Bratislava: UNDP 2002. (=http://roma.undp.sk)
- WARREN, Carrol A. B. 1980, "Destigmatization of Identity: From Deviant to Charismatic", in Qualitative Sociology 3(1):59-72, Human Sciences Press.

WIEDL, Daniela (1999): Brennende Romasiedlungen in Rumänien. Überlegungen zum Problem des Antiziganismus, in: REITERER, Albert. F./FLASCHBERGER, Ludwig (Hrsg.): Ethnischer Konflikt und Alltag. Frankfurt u. a.: Peter Lang 1999, S. 61-84.

WINCKEL, Anneke (2002): Antiziganismus. Rassismus gegen Roma und Sinti im vereinigten Deutschland. Münster: Unrast 2002.

ZULEHNER, Paul M. (1989): Fundamentalpastoral. Kirche zwischen Auftrag und Erwartung. Düsseldorf: Patmos 1989